

ACTIVITIES IN AHISKA FROM BATUM TREATY TO MONDROS ARMISTICE

BATUM ANTLAŞMASI'NDAN MONDROS MÜTAREKESİNE KADAR
GEÇEN SÜREDE AHISKA'DAKİ FAALİYETLER

Fadime TOSİK DİNÇ¹

Abstract

Including its small hinterland, Ahıska region is one of the oldest places that Turks habitated. Under the Ottoman rule, Ahıska had its most comfortable and peaceful days. The governance of the region transferred to the rule of Russian Tsardom after the crush of the Ottoman domination and the recession of its influence in South Caucasus. From then on troublesome days began for Turkish Muslim inhabitants of the region. Hiding its true purposes, the Bolshevik Revolution in 1917 promised freedom for various communities in the region. Alike most of the other communities, The Turkish Muslim inhabitants of Ahıska fostered hopes for peace and welfare. Right after the revolution, Ahıskan Turks collected themselves and started to develop their national organisations. In parallel with these works, they also aimed to join up the Ottoman Empire by acquisition. The endeavours put into practice between 1918 and 1921 to realize the above purposes did not end up with success, because the Ottoman Empire retreated from the region and collapsed. The developments were concluded with 1921 Moscow Treaty, through which Ahıska was included in and attached to Soviet Georgia. The current study aims to recount the struggles of Ahıskan Turks from the early 1917 to late 1918 under the lights of archival documents and research results.

Keywords: Ahıska, Batum Conference, the Provisional Government of Ahıska

Özet

Ahıska bölgesi küçük hinterlandı ile beraber kadim Türk yurtlarından birisidir. Özellikle Osmanlı idaresindeyken en rahat ve huzurlu günlerini yaşamıştır. Güney Kafkasya bölgesinde Osmanlı'nın nüfuzunun kırılması ve etkisinin azalması üzerine bölge Rus Çarlığı'nın etkisi altına girmiştir. Bu gelişmeye paralel olarak bölgenin Müslüman Türk ahâlisinin de sıkıntılı devirleri başlamıştır. 1917'deki Bolşevik İhtilâli başlangıçta gerçek niyetini gizleyerek "halklara özgürlük" vaat etmiş, birçok halk gibi bu vaat Ahıskalılara umut vermiştir. Ahıska Türkleri kendilerini toparlamaya ve milli teşkilatlarını oluşturmaya girişmişlerdir. Bu çabaları yanında asıl amaçları da Osmanlı Devleti ile ilhâk yolu ile bütünleşmek olmuştur. Ancak 1918-1921 yılları arasında bu hedefe ulaşmak için gerçekleştirdikleri çabalar Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesi ve yıkılması üzerine sonuç vermemiştir. Gelişmeler 1921 Moskova Antlaşması ile Ahıska'nın Gürcistan'a dâhil olması ile sonuçlanmıştır. Bu çalışma arşiv belgeleri ve araştırma eserleri ışığında Ahıska Türklerinin 1917 başlarından 1918 sonlarına kadar olan süredeki mücadelelerini anlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Batum Konferansı, Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi

¹ Uzman Öğretmen, MEB. fadimedinc03@hotmail.com

Giriş

1917 Mart'ında Rusya'da gerçekleşen ihtilâl "Rus coğrafyasında yaşayan etnik unsurlara ve dini gruplara özgürlük vadettiği için" her yerde olduğu gibi Ahıska bölgesinde de sevinç, memnuniyet ve umutla karşılanmıştır. İhtilâl sonrasındaki özgürlük ortamından yararlanmaya çalışan Ahıska Türkleri de kendi geleceklerine karar verme yolundaki çalışmalara başlamış bu amaçla bir takım çabalar içine girmişlerdir. Bu kapsamda ilk çalışmaları Ahıska ileri gelenlerinden Osman Server Atabek ile Ömer Faik Numanzade gerçekleştirmiş; Azgur, Ahılkelek, Ahıska, Hirtis ve Kobliyan ilçelerinde milli teşkilâtlanma yoluna gitmişlerdir².

Osman Server Bey, Güney Kafkas halklarının kurduğu birleşik Seym Hükümeti'nin "kurulacak ordunun milliyet esasına göre teşkil edeceğini" 18 Aralık 1917 tarihli bildirisi ile ilan etmesi üzerine³ Ahıska bölgesi Müslümanlarını askeri bakımdan teşkilâtlandırma yoluna gitmiş, kendi servetiyle zikredilen ilçelerde milli teşkilâtın silahlı gücünü oluşturmuştur. Bu milis güçlerin silah ve cephane ihtiyacı da bizzat Osman Server Bey tarafından Tiflis'e çekilmekte olan bir Rus alayının elindeki askeri malzemeye el konulması suretiyle tedârik edilmişti. Bu silah ve mühimmâtla kuzeyden gelebilecek Gürcülere, Ahıska ve Kars bölgesindeki Ermenilerden gelebilecek tehditlere karşı tedbirler almıştı⁴.

Ahıska Türkleri bir yandan askeri ve sivil teşkilâtlanma çalışmalarını sürdürürken bir yandan da geleceklerini daha iyi bir güvence altına almak için "Osmanlı Devleti'ne ilhâk olma" yolunda çalışmalar sürdürmüşlerdir. Bu amaçla Ömer Faik Bey, İstanbul'a gönderilmiştir⁵. İstanbul'da Talat Paşa ile görüşen Ömer Faik Bey; "Ahıska'nın Türkiye hudüdünde ve çoğunluk ahalisinin Müslüman olmasını" gerekçe göstererek Ahıska'da bir teşkilât kurulmasını ve Ahıska'nın ilhâk talebini sunmuştur. Talat Paşa da "Ahıska Türklerinin teşkilât kurulmasına yönelik arzusunun Enver Paşa tarafından yerine getirileceğini" ifade etmiştir⁶.

Yine bu süreçte Osman Server Bey, 1918 Mart'ının sonlarında Hopa'da bulunmakta olan Yarbay Halit Bey'e iki elçi göndererek "Ahıska ve Ardahan'ın yerli Türklerin elinde olduğunu ve Türk Ordusunu beklediklerini" bildirmiştir⁷. Bu gelişmeler üzerine Ahıska bölgesinde askeri teşkilâtlanma çalışmaları hızlandırılmış, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın emriyle Ahıska bölgesinde faaliyet göstermek üzere Halit Bey kumandasında 3. Kafkas Fırkasının kurulmasına karar verilmiştir⁸.

Halit Bey, Batum'un ele geçirilmesinin ardından 18 Nisan'da Ahıska'ya hareket etmiştir⁹. Ahıska ve çevresinde tutunmaya çalışan Ermenileri, Server Bey ile birlikte nisan ayı boyunca sıkıştırıp yenilgiye uğratarak Ahıska'yı ele geçirmiştir¹⁰.

² Fahrettin Kırzioğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962))", Kars İli, 1. Sayı: Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı, Ankara, 1966, s. 54. ; Seyfettin Buntürk, Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri, Ankara, 2007, s. 78-79.

³ Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 216.

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.m., s. 54-55.

⁵ BOA, DH.EUM. 5.Şb, Dosya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk.3/1

⁶ Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), Ankara, 1998, s. 92-99.

⁷ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.m. s. 55. ; Ahıskalı Y. Mühendis Osman Server Atabek, "Ahıska-Posof-Ardahan bölgesinde Gürcülerle Mücadele", Kars İli, 1. Sayı: Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı, Ankara, 1966, s. 10.

⁸ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı, C.II/2, Ankara, 1993, s. 473. ; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s. 433.

⁹ Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı, II/2, s. 497.

¹⁰ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.m., s. 55.

Halit Bey, Ahıska'da faaliyetlerini sürdürürken, Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Müslüman halkı 26 Nisan'da 40 imzalı bir dilekçe ile Osmanlı Devleti'ne başvurarak "Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Gürcü veya Ermenilerin elinde kalmasının buralardaki Türk ahalinin dil, kültür ve inançlarını kaybetme tehlikesi doğuracağını bu sebeple de Türkiye'ye katılma kararında olduklarını" ifade etmişlerdir¹¹.

Osmanlı Devleti, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman Türk halkının haklı taleplerini kabul etmiş bu talebi Batum Konferansı'nda Maverâ-yı Kafkas delegasyonuna sunulacak olan Türk talepleri arasına yerleştirmiştir. Ayrıca Batum Konferansındaki Türk delegasyonu başkanı olan Halil (Menteşe) Bey'de "Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne fiilen bağlandığını" Maverâ-yı Kafkas delegasyonuna bildirmiştir. Bu teklif konferansın ilk bölümünde kabul görmemiş¹² ise de ikinci bölümde Gürcüler durumu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye ve Gürcistan arasında Batum'da 4 Haziran 1918'de imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması'nın ikinci maddesine göre "Abastuman ve Ozurgeti Gürcistan'a, Ahıska ve Ahılkelek kazaları ise Türkiye'ye verilmiştir."¹³ Böylece Türkiye-Gürcistan sınırı 1828 yılındaki konumuna gelmiş ve Ahıska Türkünün yaklaşık 90 yıllık ayrılığı da son bulmuştur.

Batum Antlaşması Sonrası Osmanlı Devleti'nin Ahıska'daki Teşkilâtlanma Çalışmaları

Ahıska'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile askeri ve idari teşkilâtlanma çalışmaları hızlandırılmıştır. Ahıska'da idari teşkilâtlanmayı gerçekleştirmek için Binbaşı Emin Bey mülkiye müfettişi olarak gönderilmiştir. Osmanlı Devleti, ayrıca bölgede kurulacak idari teşkilatla ilgili bir rapor hazırlaması için Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'i Batum'a göndermiştir.

Emin Bey, Ahıska'da yaptığı tespit ve değerlendirmeleri Dâhiliye Nezaretine 2 Ağustos 1918 tarihli bir telgrafla bildirmiştir. Telgraf içeriğinde özetle; "Bölgede daha önce istihdam olunan yerli memur ve jandarmalara bir süre maaş verilememiş olmasının suiistimallere yol açtığını, şu anda maaş verilmeye başlandığını, mali memurluk gibi teknik görevleri yürütebilecek yetişmiş Müslüman personel olmadığı için bu görevlere Gayri Müslimlerden atama yapılabileceğini, Ahıska'da sıkıntısı çekilen gaz ve şeker gibi maddelerin daha önce olduğu gibi patates karşılığında Tiflis'ten alınabileceğini bu ihraca ve ithale izin verilmesini, Ahıska havalisindeki ormanların korunmasında korucuların yeterli olmadığını bunun için bölgeye üç orman müfettişinin gönderilmesini" talep etmiştir¹⁴. Ancak İstanbul ise gönderdiği cevapta "Ahıska'ya mülki memur gönderilme imkânının olmadığını, bu ihtiyacın maaş ödenerek Ahıska'dan karşılanmasını" bildirmiştir¹⁵. Bunun üzerine Emin Bey, Ahıska'da bulup belirlediği eğitilmiş kişilerin mülki idari görevlere atanması için İstanbul'a 8 Ağustos 1918 tarihli telgrafla talep bildirmiştir¹⁶.

Emin Bey, Ahıska'daki görevi esnasında hemen hemen her sorunla ilgilenmeye çalışmıştır. En çok uğraştığı konulardan birisi de insan ve hayvan hastalıkları ile ilgili sağlık problemleri olmuştur¹⁷. Diğer bir problem ise eğitim olmuştur. Bu amaçla Dâhiliye, Harbiye ve Maarif Nezaretleri ile yazışarak bölgede eğitim faaliyetlerini

¹¹ Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Politike, Zakavkazya i Gruzii, (DMZG), Tiflis, 1919, Belge No: 160, s. 310-312.

¹² Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 475.

¹³ Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında imzalanan Batum Antlaşmasının tam metni için (bkz. DMZG, No: 172, s. 343-349. ; Enis Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s. 710-715.)

¹⁴ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14,

¹⁵ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.

¹⁶ BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 591, Gömlek No: 122.

¹⁷ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-46.

düzenlemeye çalışmıştır¹⁸. Emin Bey'in uğraştığı diğer bir konu da iâşe teminiydi. Bu amaçla savaşlarda harap olmuş ve ziraat yapamadığı için iâşe sıkıntısı çeken ağırlığı kırsalda yaşayanlar olmak üzere halkın bu ihtiyacının temini için Dâhiliye Nezaretinden 1.000 liranın acilen gönderilmesini talep etmiştir¹⁹.

Emin Bey, Ahıska'daki idari teşkilâtlanma ile ilgili 17 Ağustos 1918 tarihli telgrafında da bu konudaki sıkıntılara değinmiş: "Rus dönemindeki idarenin merkezîyetçi, memurların da otoriter ve etkili olduklarını, Osmanlı idare tarzının yetki bölüşümüne aşırı şekilde yer verdiğini, memurların iş bilmezliklerinin suiistimallere yol açarak sıkıntı doğurduğunu; askeri ve mülki idare tamamlanmadan da buraya bir kaymakam atanmasının imkânsız görüldüğünü" bildirmiştir²⁰.

Elviye-i Selâse'deki idari teşkilâtlanma görevi için Batum'da bulunan Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey de Gümrü ve Ahıska'yı dolaşmış, yerinde tespitlerle bir rapor hazırlamıştır. Abdülhalik Bey'in 23 Ağustos 1918 tarihli raporu özetle: "Ahıska ve Gümrü sancaklarında Gayri Müslimlerin Elviye-i Selâse'ye göre sayıca fazla olduğunu, Türk Ordusunun ileri harekâtı esnasında yerli halkın yerinde kaldığını bu nedenle oluşturulacak yeni idarenin halk üzerinde iyi bir intiba bırakacak tarzda olması gerektiği, Sürmeli'nin Gümrü'ye Ahılkelek'in Ahıska'ya bağlanmasının daha iyi olacağı, Gümrü ve Ahıska'ya birer mutasarrıf, kazalara da birer kaymakam atanmasının yararlı olacağı, Gümrü'de Ermeni nüfusun fazlalığı ve Ermenistan ile sınırdaş olması nedeniyle burada bir güçlü polis teşkilatının kurulmasının elzem olduğu, her iki kazaya birer mal memuru gönderilmesi, birer zaptiye (jandarma) teşkilâtının kurulması ayrıca her iki kazaya toplam dört sulh hâkiminin gönderilmesini, Gümrü ve Ahıska kazalarının Batum veya Kars vilâyetlerine bağlanabileceğini" bildirmiştir²¹. Abdülhalik Bey, 14 Temmuz 1918 tarihli raporunda ise Ardahan'a bağlı olan Posof'un Ahıska bizde kaldığı takdirde teşkil edilecek olan Ahıska mutasarrıflığına bağlanmasının uygun olacağını ifade etmiştir²².

Abdülhalik Bey'in raporuna binaen 4 Eylül 1918 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da Ahıska, Gümrü, Sürmeli, Ahılkelek'te kurulacak mülki, adli teşkilât kadrolarının hazırlanması için kurulan komisyonun çalışmalarının sonuçları birçok bakanlıklar arasındaki yazışmalar ile değerlendirilmiş, "Anılan bu yerlerin henüz hukuken Osmanlı Devleti'ne ilhâkı gerçekleşmediğinden buralara kadro verilmesi ve memur görevlendirilmesinin imkân dâhilinde olmadığı, buradaki ihtiyacın ya Rus kanunlarının uygulanması ya Elviye-i Selâse'deki kanunların uygulanması ya da bu düzenlemelerin sonraya bırakılmasının uygun olacağına" hükmedilmiştir²³.

Ahıska'da bu süreçte yaşanan bir diğer önemli sorun da hukuk ve adliye teşkilatının kurulmamış olmasından kaynaklanmıştır. Halkın bu konudaki şikâyetleri artınca Ahıska'daki hukuk davaları konusunda Batum'daki hukuk mahkemeleri yetkili kılınmıştır²⁴.

Ahıska Türklerini rahatsız eden bir diğer sorun da bazı Ermenilerin Ahılkelek'e iade edilmelerine izin verilmeleri olmuştur. Ahıska Türklerinin temsilcilerinden Ömer Faik Bey, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bu karar üzerine Genelkurmay'a gönderdiği 28

¹⁸ BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 592, Gömlek No: 14. BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.

BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 90, Gömlek No: 160.

¹⁹ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-42.

²⁰ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-21.

²¹ BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-28.

²² BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-21.

²³ BOA. MV, Dosya No:212, Gömlek No: 169.

²⁴ BOA. DH.İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-43.; BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 595, Gömlek No: 86.

Eylül 1918 tarihli telgrafta bu gelişmeyi “acı verici, yara açıcı, kara haber” şeklinde nitelmiştir²⁵.

I. Dünya Savaşı'nın Bitişi Sürecinde Ahıska Bölgesi

Ömer Faik Bey, Ahılkelek'e Ermenilerin yeniden gelişini kara haber diye adlandırmış olsa da Ahıska Türklüğü için olduğu kadar Anadolu Türklüğü için kara günlerin habercisi olacak olan Mondros Mütarekesine giden süreç hızla yaklaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Bulgarların İtilâf Devletleri karşısında yenilgiyi kabul ederek, 29 Eylül 1918'de ateşkes imzalaması²⁶ Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktı. Almanya'nın da 3 Ekim'den itibaren İtilâf Devletleri nezdinde barış teşebbüslerine girişmesi²⁷, Osmanlı'yı endişeye sevk etmişti. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti de mütâreke girişimlerine başladı²⁸.

İstifa eden Talat Paşa Hükümeti'nin yerine²⁹ kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümeti³⁰ 16 Ekim'de İstanbul Konferansı için İstanbul'da bulunan Kafkasyalı murahhaslarla bir görüşme yaparak “Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı olarak Batum Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılan yerlerin boşaltılacağını ve İstanbul Konferansı'ndan vazgeçildiğini” bildirmişti³¹. Bu görüşmede Ahmet İzzet Paşa, Gürcü Heyeti Başkanı Zurab Avalov'a “Osmanlı'nın Brest-Litovsk Antlaşması dışında Gürcistan'da ele geçirilen toprakların boşaltılacağını, Wilson prensiplerine göre Batum'un boşaltılması zaruri olursa buranın da verileceğini” söylemiştir³². Ertesi gün görüşmeleri sürdüren Gürcü heyeti, Dışişleri Bakanı Nabi Bey ve Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'den “Ahıska bölgesinin Türk askerleri tarafından problemsiz boşaltılacağı” na dair söz almıştı. Görüşmede Reşit Hikmet Bey, “Ahıska'da Müslüman bir çoğunluğun yaşamasına, yerli halkın Türkiye'de kalmayı istemesine ve Türklerin bu bölgede olan hayatı çıkarlarına rağmen bölgeyi Gürcülere bırakmaya razı olduklarını” bildirmiştir. Ayrıca 18 Ekim'den itibaren de bölgenin boşaltılacağı vaadinde bulunmuşlardır³³.

Bu arada gelişmelerden haberdar olan Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil (Kut) Paşa, durumu 17 Ekim'de Tiflis'teki Türk Siyasi ve Askeri temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya haber verdiği gibi 18 Ekim'de de bir telgrafla Başkumandanlığa bildirmiştir. Halil Paşa, telgrafında “Ahıska ve Ahılkelek'te ordunun önemli kaynaklarının bulunduğunu, sadece Ahılkelek'te 10 milyonluk hububatın bulunduğunu, bunun eldeki imkânlarla geriye naklinin üç aylık bir zaman gerektirdiğini, lazım gelen tedbirlerin zamanında alınabilmesi için ortada dolaşan şayiaların doğruluk derecesi ile kurtarılan memleketlerin geleceğinin ne olacağı hakkında bilgi verilmesini” talep etmiştir³⁴.

²⁵ BOA. HR.SYS, Dosya No: 2460, Gömlek No: 19.

²⁶ Vakit, 1 Teşrin-i evvel 1918.

²⁷ Müttefik saldırılarının Eylül ayından itibaren karşılanamaması üzerine General Ludendorf ve General Hiddenburg barışın bir an önce yapılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine 29 Eylül 1918'de Kayser, Başbakan Hertling ve Dışişleri Bakanı Hintze, Spa'da bulunan Genel Karargâhta bu iki generalle bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıda barış görüşmelerine başlama kararı alınmış ve bu karar 1 Ekim'de Osmanlı Devletine bildirilmiştir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, C.III, Kısım IV, Ankara, 1991, s. 674-685. ; Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (Çev. Mehmet Harmancı) , İstanbul, 1995, s. 211.

²⁸ Fahir Armaoğlu, *20.yüzyıl Siyasi Tarihi*, C. I, Ankara, 1994, s. 141-143.

²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e. , III/IV, s. 702-703.

³⁰ Vakit, 14 Teşrin-i evvel 1918. ; Vakit, 15 Teşrin-i evvel 1918.; Zaman, 14 Teşrin-i evvel 1918. ; Zaman, 15 Teşrin-i evvel 1918.; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953, s. 13. ; Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., III/IV, s. 711.

³¹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., III/IV, s. 259. ; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1951, s.154. ; Zaman, 18 Teşrin-i evvel 1918.

³² Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v Mezhdunarodnoi Politike (1918-1921)*, Paris, 1924, s. 139-140. ; Serpil Sürmeli, a.g.e., s. 317

³³ Z. Avalov, a.g.e., s. 140. ; Serpil Sürmeli, a.g.e., s. 319

³⁴ Serpil Sürmeli, a.g.e., s. 317-318.

Halil Paşa'ya Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından gönderilen resmi emir 21 Ekim 1918'de ulaşmıştır. Bu emirde "Brest-Litovsk dışında askeri harekatta bulunulan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın hatta Batum Antlaşması ile Osmanlı topraklarına katılan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'nün 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesi" istenmiştir³⁵. Bu emrin içeriği 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından bölgedeki askeri birliklere ve Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska, Gümrü halklarına da iletilmiştir³⁶.

Emir gereği kıtaların tahliye hazırlıklarına başlaması bölge halkı üzerinde olumsuz tesirler meydana getirmiştir. Bu durum 26 Ekim 1918 tarihinde Batum Mutasarrıfı Cemil Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafla dile getirilmiştir³⁷.

Askeri varlığı tahliye edilecek bölgelerin halkı, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırdığı taleplerine olumlu bir cevap alamayınca bu sefer 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya başvurmuşlardır. Bölgeden gelen heyetler Paşa'ya "Ahıska, Ahılkelek, Nahçıvan, Gümrü, İğdır, bölgelerinin tahliyesinden vazgeçilmesini" istemişler ise de Osmanlı Ordusunun bölgeyi terk etmesi artık zaruri bir hal almıştı.

Yakup Şevki Paşa ise gelen heyetlere "halkın can, mal ve ırzlarının korunması için Osmanlı Devleti'nin gayret sarf edeceğini" söylemesine rağmen bilhassa Ahıska, Ahılkelek ve İğdır halkı göç etmeyi düşünmeye başlamıştır³⁸. Yakup Şevki Paşa, durumun ciddiyetini 29 Ekim 1918 tarihli bir telgrafla Başkumandanlık Erkân-ı Harbiyye-i Umümiyye Riyâsetine bildirmiştir. Telgrafta; "ahalinin duyduğu endişe ve güvensizlikten dolayı göç etme faaliyetlerine başladığını, kendisinin iknaya çalıştığını ancak halkın göç etmekte kararlı olduğunu, bir kısım halkın ise memleketlerini Ermeni ve Gürcülere vermemek için müdafaaya hazırlandıklarını, bu amaçla teşkilâtlandıklarını, Ahıskalılarının ise geçici bir hükümet kurduklarını" ifade etmiştir³⁹.

Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi'nin Kurulması

Yakup Şevki Paşa, Başkumandanlıktan beklediği cevabı alamayınca halkı yatıştırmaya ve göçü engellemeye çalışmıştır. Ancak Müslüman ahali Mondros Mütarekesi öncesi bir yandan Osmanlı topraklarına doğru göçe başlarken bir kısım Türk ahali de Ermeniler ile Ahıska ve Ahılkelek'i Gürcülere bırakmamak için birlikte hareket ederek Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi'ni 29 Ekim'de 1918'de kurmuşlardır⁴⁰. Bu hükümetin başkanlığına Ömer Faik Bey seçilmiştir. Ömer Faik Bey, Ahıska'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'e hükümetin kurulduğu gün müracaat ederek, hükümetin kuruluş gayesini açıkladıktan sonra bir takım isteklerinin olduğu yazılı bir kâğıt vermiş ve Halit Bey'den bu kâğıdın Yakup Şevki Paşa'ya ulaştırılması noktasında aracılık etmesini istemişti. Yazılı müracaatta; "Hükümet-i Osmanîyye'nin Ahıska ve Ahılkelek kazalarını maâz-Allah tahliye edeceği ihtimâline nazaran, merkezi Ahıska olmak üzere teessüs eden Hükümet-i Muvakkate 9. Ordû-yi hümâyûn kumandanı muhterem Yakup Şevki Paşa Hazretlerinin himâye-i sâmilelerini istihsâl ile 100.000 nüfusu haiz mühim bir kütleyi İslâmiyyeyi düşmana ezdirmemek için 3. Fırka'nun

³⁵ ATASE A. 1/1, K: 4 D. 18, F. 1. ; Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade fırkasının Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı) , İstanbul, 1936, s. 337. ; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, II/2, s. 622, 630. ; Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s. 31-32. ; Tevfik Bıyıklıoğlu " Mondros Mütarekesinde Elviye Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar" , *Bellekten C. XXI, S. 84.(Ekim 1957)* , Ankara, 1957 s. 573.

³⁶ ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16. ; Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, 2002, s. 71.

³⁷ BOA. DH.ŞFR, Dosya No:92, Gömlek No: 283-1.

³⁸ BOA. DH.ŞFR, Dosya No:92, Gömlek No: 283.; Selma Yel, a.g.e., s. 74-75.

³⁹ ATASE A. 1/2, K. 56, D.19, F. 1. ; Serpil Sürmeli, a.g.e., s. 325.

⁴⁰ ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 25. ; Ahmet Ender Gökdemir, a.g.e., s. 38.

Ahıska'da kalmasını (taleb) eyler. (Zaten mezkûr fırkanın gaye-i teşkilâtı Kafkasya'da bulunup asırlardan beri ezilen, üzülen unsur-u İslami tahlis olduğu ma'lûm-ı sâmilileridir.) Ve vatan-ı mübârekemizin bi'l-mecbûriyye daire-i Osmaniye'den çıktığı takdirde Gürcülere terk edilmeyip, sulh-u umûminin kabul edeceği esas ve prensiplere göre teşkil edilen Demokrat Hükümet-i Milliyemiz'in bekasını temin gayesiyle heyet-i idaremiş azasından olan Arabim Efendi murahhas seçilmiş ve kendisine i'timâd-nâme verilmiş olup bu i'timâd-nâmede (lüzümlü bilgiler bulunmaktadır)" denilmektedir⁴¹.

Ömer Faik Bey'in bu müracaatı dışında Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalişi de Yakup Şevki Paşa'ya müracaat etmekte ve benzer isteklerde bulunmaktaydılar. Yakup Şevki Paşa, Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalisinin isteklerini içeren müracaatları 1 Kasım'da Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti'ne göndermiştir. Müracaatlarda Türk-İslam ahalinin talep ve istekleri sıralanmıştı. Bu talep ve istekler arasında: " a) Hükümet-i Osmaniyye aramızdan askerini geri çekmemesi, b) Veyahut askeri çekmek zarureti varsa Müslüman ahaliyi muhafaza için her kazada bir murahhası ve bir miktar kâfi muhafız-ı asker bırakması, c) Veyahut kazamıza gelecek Hıristiyan ahalinin bizi mahv ve ifnâ' etmemesi ve Hıristiyan askerlerin de gelmemesini ve sulh-u umûminin nihayetine kadar bizi kendi halimize ve müstakil bırakarak Gürcü veya Ermeni hükümetlerin de bizi şimdilik taht-ı emir ve esâretlerine almamalarının temin edilmesi" 2. maddede yer almaktaydı. Yine telgrafın 3. maddesinde Yakup Şevki Paşa, Müslüman ahalinin korku içinde olduğunu, bu korkularından da haksız olmadıklarını ve bu sebeple de tedbir alınmasının gerekliliğini belirtmişti. Ayrıca Yakup Şevki Paşa telgrafının 4. maddesinde: "Bu arazinin tarafımızdan tahliyesi esnasında alâkadar hükümetlerden bir murahhas ve miktar-ı kâfi asker bırakılacağı hakkında evvelce vâki olan emr-u işâr devletlerinin fiilen tatbik ve icrâsı temin buyurulmuş olup olmadığının ve bu şekil tatbik olmayacaksa; ahali-i İslamiyyenin himâyesi maksadı ile bir şey yapılıp yapılmayacağını emr-ü işâri" demişti⁴².

Yakup Şevki Paşa'nın bu telgrafına cevap Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti'nden Ahmet İzzet Paşa imzası ile gelmiştir. Telgrafta; "Kafkaslar'da Müslüman ahaliye yapılan yardımların devamına imkân kalmadığını, Kafkasya'daki mevcudun 26. 10. 1918 tarih ve 6297 numaralı emir gereğince süratli bir şekilde kapanmasını ve Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan toprakların tahliyesi esnasında gösterilecek lüzümsüz hareketlerin Osmanlı Devleti'ne ve bölgede kalacak Müslüman ahaliye zarar vereceği" bildirilmişti⁴³.

Yakup Şevki Paşa, Ahmet İzzet Paşa'dan aldığı bu emir üzerine Ömer Faik Bey'in 3. Fırka Kumandanı Halit Bey aracılığı Yakup Şevki Paşa'ya ilettiği müracaata Yakup Şevki Paşa 2 Kasım'da yine Halit Bey aracılığı ile cevap vermiştir.

Telgrafta; "Ahıska Hükümet-i Muvakkate Reisi Ömer Faik Bey'in 3. Fırka'nın Ahıska mıntikasında bırakılmasını rica ediyorlar. Eğer bu mümkün olsa idi kendilerinin ricasına biz meydan bile vermezdik. Fakat Osmanlı Hükümetinin vaziyet ve siyaset-i hazırası, malûm olan mıntıkları kâmilen askerimizden tahliyeye mecbûriyyet göstermektedir. Ahıska ve Ahılkelek ahalişi hiçbir şeyden korkmasınlar. Kendi teşkilâtlarını icrâ ve ikmâl ederek sükûnet ve rahatla ahvâl umûmiyye intizâr etsinler. Siyaset-i umûmiyye hergün bir kalıba girmektedir. Bir müddet sonra neler zuhûr edeceği şimdiden

⁴¹ ATASE A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-2. ; Ahmet Ender Gökdemir, a.g.e., s. 38-39.

⁴² ATASE A. 1/2, K. 56, D.19, F. 3.

⁴³ Ahmet Ender Gökdemir, a.g.e., s. 36-37.

kestirilemez. Ahıska ve Ahılkelek'ten gelen mebuslarla görüştüm. Onlara fikrimi ve bildiklerimi söyledim. Bu esaslar dâhilinde her şahsın çalışması kâfidir.” demiştir⁴⁴

Telgrafın içeriğinden anlaşılacağı gibi Yakup Şevki Paşa, tahliyenin mecbûriyetinden bahsetmiş ve kurulan Ahıska Hükümet-i Muvakkate'sinin devamını istemiştir. Bu arada tahliye edilecek bölgede ahalinin elindeki silah ve cephaneye miktarı da tespit edilmiştir⁴⁵.

Aynı günlerde Kolordusu dağıtıldığı için İstanbul'a çağrılan Kazım (Karabekir) Paşa da İstanbul'a giderken 5 Kasım'da Ahılkelek'e, 6 Kasım'da da Ahıska'ya uğramış; Gürcülerin intikam almalarından korkan halkın üzüntü ve endişesini görmüş ve “ümit kesmeyin” diyerek onları teselli etmişti⁴⁶. Bu arada Gürcü Hükümeti Ahıska'nın bir an önce boşaltılmasını temin etmek amacıyla General Makoyef'i Ahıska ve Ahılkelek kumandanlığına tayin etmişti. Bu durum Ahıska ve havalisinde ümitleri tükenme noktasına getirmişti.

Gürcü General Makoyef, “Müslüman ahaliden asker alınmayacağını, şimdiye kadar yürürlükte olan kanunların geçerli olacağını ilan ve kendisinin halka huzur ve saadet getireceğini” vaat etmişti⁴⁷. Ancak Ahıska ahali Gürcü askerlerinin topraklarına girmesinin kendileri için yeni bir felaket olacağını bilmekteydiler. Bu düşüncelerinde haklı oldukları kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştı.

Ahıska'dan yükselen bütün feryâtlara rağmen 4 Aralık 1918'de 3. Fırka Ahıska'yı tahliye ederek Ardahan'a çekilmişti. Aynı gün Gürcüler öğleye doğru 3 tabur piyade, 6 top ve 12 makineli tüfekten ibaret bir müfreze ile Ahıska'yı ve Ahılkelek'i işgal etmişlerdi⁴⁸. Ahıska Türk ahali ise Gürcülere karşı topraklarını korumak için Yakup Şevki Paşa'nın izniyle Halit Bey tarafından 3. Fırka'dan terhis edilen 500 kadar asker ve bir miktar subay ile birlikte Osman Server Bey ve Dikanlı Hafız Bey'in idaresinde bir milis alayı kurmuşlardı. Halit Bey tarafından bu milis kuvvetlerin ihtiyacı olan top, makineli tüfek ve cephaneye verilmişti⁴⁹. Bu milis kuvvetlerle Ahıska halkı Gürcülere karşı başarılı mücadeleler vereceklerdir.

Sonuç

Yaklaşık 200 yıllık hayatları hep çile ve sıkıntılarla geçmiş olan Ahıska Türkleri 1917 Rus İhtilâlinde sonra rahat ve huzurlu bir hayata kavuşmaya başlamışlardır. 1917-1918 yıllarında bu amaçla “birlik, beraberlik, kaynaşma, dayanışma; askeri ve idari teşkilatlanmalarını oluşturma; sosyal, siyasi, iktisâdi, hukuki ve kültürel hayatlarını düzene sokma” gayesiyle çabalarken bir yandan da Osmanlı Devleti ile ilhâk yoluyla bütünleşme doğrultusunda çalışmalar yürütmüşlerdir. Fakat I. Dünya Harbinin sonlarında müttefikleri yenildiği için yalnız ve zor duruma düşen Osmanlı Devleti de mütâreke yapmak zorunda kalmıştır. Mütâreke süreci tüm Osmanlı coğrafyası gibi Ahıska bölgesini de olumsuz etkilemiştir. 1917 İhtilâlinde itibaren belirledikleri hedeflere ulaşamayan Ahıska bölgesi Türkleri, Türk Ordusunun mütâreke gereği bölgeden çekilmesi üzerine kendi başının çaresine bakma gerçeğiyle yüz yüze kalmıştır. Bölgenin Gürcü askeri işgaline uğraması da vahim gelişmelerin üzerine ekilen tuz biber olmuştur.

⁴⁴ ATASE A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-3. ; ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 4. ; Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 39-40. ; Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s. 338-339.

⁴⁵ ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 43-1.

⁴⁶ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993, s. 42, 45.

⁴⁷ Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁸ ATASE; A. 4/8314, K. 252, D.3, F. 4-34. Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.m.*, s. 56. ; Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s. 42-43.

Mondros Mütarekesinden sonra bir süre daha mücadelesini sürdüren Ahıska bölgesi Türkleri Moskova Antlaşması ile tamamen Gürcistan'ın içinde kalmıştır. Stalin döneminde ise bu topluluk acıların en büyüğünü yaşayarak toplu sürgüne tabi tutulmuş ve vatanlarından olmuşlardır.

Bibliyografya

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, DH.EUM. 5.Şb, Doya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk.3/1.
BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.
BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 591, Gömlek No: 122.
BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-46.
BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 592, Gömlek No: 14.
BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 90, Gömlek No: 160.
BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-42.
BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-21.
BOA. DH. İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-28.
BOA. MV, Dosya No:212, Gömlek No: 169.
BOA. DH.İ.UM, Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-43.
BOA. DH. ŞFR, Dosya No: 595, Gömlek No: 86.
BOA. HR.SYS, Dosya No: 2460, Gömlek No: 19.
BOA. DH.ŞFR, Dosya No:92, Gömlek No: 283-1.
BOA. DH.ŞFR, Dosya No:92, Gömlek No: 283

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

- ATASE A. 1/1, K. 4, D. 18, F. 1.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16.
ATASE A. 1/2, K. 56, D.19, F. 1.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 25.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-2.
ATASE A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 3.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-3.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 4.
ATASE A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 43-1.
ATASE; A. 4/8314, K. 252, D. 3, F. 4-34.

Yayınlanmış Arşiv Materyalleri

Dokumenti i Materyali Po Vneşney Politike, Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919.

Gazeteler

Vakit, 1 Teşrin-i evvel 1918.

Vakit, 14 Teşrin-i evvel 1918.

Vakit, 15 Teşrin-i evvel 1918.

Zaman, 14 Teşrin-i evvel 1918.

Zaman, 15 Teşrin-i evvel 1918.

Zaman, 18 Teşrin-i evvel 1918.

Kitap ve Makaleler

Ahıskalı Y. Mühendis Osman Server Atabek, "Ahıska-Posof-Ardahan bölgesinde Gürcülerle Mücadele", *Kars İli, 1. Sayı: Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı*, Ankara, 1966, s. 9-12.

Allen, W.E.D., Muratoff, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.

Armaoğlu, Fahir, *20.yüzyıl Siyasî Tarihi*, C. I, Ankara, 1994.

Avalov, Z., *Nezavisimost Gruzii v Mezhdunarodnoi Politike (1918-1921)*, Paris, 1924.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, C.III, Kısım IV, Ankara, 1991.

Bıyıklıoğlu, Tefik, "Mondros Mütarekesinde Elviye Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar", *Belleten C. XXI, S. 84.(Ekim 1957)*, Ankara, 1957. s. 567-580.

Buntürk, Seyfettin, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007.

Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C.II/2, Ankara, 1993.

Gökdemir, Ahmet Ender, *Cenüb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989.

Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993.

Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1951.

Keykurun, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998.

Kırzioğlu, Fahrettin "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", *Kars İli, 1. Sayı: Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı*, Ankara, 1966, s. 54-58.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade fırkasının Azerbaycan ve Şimâli Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1936.

Sürmeli, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001.

*Tosik Dinç, F. (2015). Batum Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesine
Kadar Geçen Sürede Ahıska'daki Faaliyetler, ss 347-357.*

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

Yel, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, 2002.